

Rozliczanie totalitarnej przeszłości: instytucje i ulice

redakcja
**Andrzej
Paczkowski**

Instytut Studiów Politycznych
Polskiej Akademii Nauk

Warszawa 2017

Spis treści

Wstęp / 7

Laure Neumayer

Włączanie wschodnioeuropejskiej przeszłości
do wspólnej narracji / 11

Łukasz Jasiński

Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich/
Hitlerowskich w Polsce: narzędzie rozliczeń
i propagandy / 49

Georges Mink

Czy istnieje nowa, instytucjonalna odpowiedź
na zbrodnie komunizmu? / 71

Bartłomiej Różycki

Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce,
1989–2016 / 99

Summary / 159

Indeks osób / 169

Wstęp

Od lat w życiu publicznym i społecznym wielu krajów istotną rolę odgrywają problemy związane z nieodległym zazwyczaj czasem minionym, ze zjawiskami takimi jak dyktatura, agresja, okupacja, masowe zbrodnie, kolaboracja z wrogiem, które opatrzyć można ogólnym mianem „złej przeszłości”. Jedną z konsekwencji upadku systemów będących nośnikami takiej przeszłości jest rozpoczęcie procesu ich rozliczania. Zjawisko to nie jest nowe, lecz we współczesnym świecie wytrwałość w podejmowaniu tego rodzaju działań wydaje się być wyjątkowa.

Celem projektu *Kara, pamięć i polityka: rozliczenia z przeszłością od czasów II wojny światowej* – podjętego przez międzynarodowy, polsko-francuski zespół politologów i historyków – jest analiza zakresu podobieństw i różnic w mechanizmach, formach i tempie prawnych, politycznych i symbolicznych rozliczeń ze „złą przeszłością” w różnych krajach od czasów II wojny światowej aż do dzisiaj. A także zbadanie zależności między cechami danego procesu rozliczeń a postępowaniem w demokratycznej konsolidacji byłych reżimów dyktatorskich. Przyjmujemy hipotezę, iż charakter czynników

8 Wstęp

determinujących proces rozliczeniowy jest ściśle powiązany ze sposobem, w jaki dany system dyktatorski zakończył swoje istnienie.

Mamy nadzieję, że badania nasze przyczynią się do rozwoju naukowej dyskusji na temat rozliczeń, który choć podejmowany wielokrotnie, opracowany jest jedynie wyrywkowo i pozbawiony ogólnej syntezy. Liczymy też na to, że rezultaty tych badań mogą wpłynąć na sferę edukacji, z jednej strony korygując środkowoeuropejskie przeświadczenie o wyjątkowości doświadczeń krajów postkomunistycznych, z drugiej pozwalając wpłynąć na wzrost nikłego w chwili obecnej w innych częściach świata zrozumienia dla historii krajów Europy Środkowej i Wschodniej.

Od połowy lat czterdziestych XX wieku na świecie miały miejsce trzy fale rozliczeń:

- rozliczenia związane z klęską III Rzeszy i jej aliantów (jak Japonia) w II wojnie światowej;
- rozliczenia dyktatur, których upadek rozpoczął się w połowie lat siedemdziesiątych w południowej Europie, a następnie rozszerzył się na Amerykę Łacińską. Do grupy tej zalicza się m.in. także koniec Apartheidu w Republice Południowej Afryki;
- rozliczenie systemów komunistycznych, począwszy od przemian roku 1989.

Cezurą początkową naszych badań będzie zatem koniec II wojny światowej. Data końcowa jest natomiast trudniejsza do określenia, niektóre aspekty rozliczeń – nawet tych związanych z pierwszą falą – aktualne są bowiem do dnia dzisiejszego. Badania te uporządkowane zostaną poprzez zastosowanie dwojakiej klasyfikacji: chronologicznej, opartej na podziale wskazanym powyżej, oraz problemowej, zbudowanej wokół triady kara–pamięć–polityka. Badać będziemy przede wszystkim instytucjonalne formy rozliczeń zarówno w aspekcie prawnym i ustawodawczym (kara), jak i w wymiarze symbolicznym (pamięć). Ponadto przyjmujemy, iż

stosunek do przeszłości stanowi istotny składnik debaty publicznej, konfliktów politycznych i decyzji wyborczych (polityka).

W literaturze przedmiotu nie istnieją opracowania, które obejmowałyby interesujący nas zakres chronologiczny i zasięg terytorialny. Literatura dotycząca rozliczeń po II wojnie światowej jest niezwykle obszerna, ale w zasadzie tylko przypadek niemiecki jest rzeczywiście szczegółowo opisany i wielokrotnie interpretowany. Wiele innych publikacji ma albo charakter publicystyczny, albo zajmuje się pewnymi zagadnieniami w sposób bardzo ograniczony. Nawet tam, gdzie literatura jest dość obszerna (na temat Ameryki Łacińskiej czy RPA), nadal brakuje zwartej syntezy tego zjawiska. Również w przypadku komunizmu wyczerpująco omówione są jedynie niektóre zagadnienia. Ogólnie można stwierdzić, iż nie tylko ustalenia faktograficzne na temat rozliczeń są wrywkowe, a stan wiedzy jest zróżnicowany w poszczególnych krajach, ale brakuje prób uchwycenia pewnych uniwersalnych zależności. W niniejszym projekcie za cel stawiamy sobie zmianę tego stanu rzeczy i podjęcie – w oparciu o analizę trzech cykli rozliczeń – debaty na bardziej ogólnym poziomie. Należy przy tym zaznaczyć, iż świadomi jesteśmy, że nie chodzi bynajmniej o zakończenie tej dyskusji, a raczej odwrotnie: jej otwarcie i wskazanie kierunków dalszych badań.

Liczymy też, iż zdołamy wywrzeć pewien wpływ na sferę edukacji, a być może i na debatę publiczną. W krajach postkomunistycznych wciąż rozpowszechnione jest przekonanie, iż trudności i porażki związane z rozliczaniem stanowią wyłączną specyfikę tej części Europy, podczas gdy w rzeczywistości podobne problemy były udziałem innych państw z różnych regionów świata. Z drugiej strony w Europie Zachodniej i w większości państw pozaeuropejskich, niemających bezpośredniego doświadczenia z komunizmem jako systemem państwowym, zrozumienie historii komunizmu i postkomunizmu w dawnym bloku radzieckim jest bardzo słabe.

10 Wstęp

Międzynarodowy charakter niniejszego projektu daje więc pewną szansę na włączenie środkowoeuropejskich doświadczeń do świadomości i życia publicznego innych regionów świata.

* * *

Na niniejszy zeszyt składają się teksty referatów wygłoszonych przez czworo uczestników projektu – Laure Neumayer, Łukasza Jasińskiego, Georges’a Minka i Bartłomieja Różyckiego – w trakcie IX Kongresu International Council for Central and East European Studies (ICCEES), który odbył się w Makuhari (Japonia) w dniach 3–8 sierpnia 2015 roku. Referaty zostały przedstawione podczas dwóch sesji panelu *The memory of communism: actors, norms, institutions*. Do celów publikacji Autorzy uzupełnili je, uwzględniając m.in. uwagi zgłaszane w czasie dyskusji. Jeden z referatów (autorstwa Laure Neumayer) dotyczy podjętych po 2004 roku na forum instytucji europejskich prób włączenia doświadczenia systemu komunistycznego do świadomości społecznej Europy Zachodniej, która takiego doświadczenia nie posiada. Dwa następne (Łukasza Jasińskiego i Georges’a Minka) przedstawiają polskie instytucje, których zadaniem był udział w rozliczeniach po II wojnie światowej (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich) i po upadku komunizmu (Instytut Pamięci Narodowej). Ostatni (Bartłomieja Różyckiego) poświęcony jest omówieniu zjawiska „dekomunizacji przestrzeni publicznej” w Polsce po 1989 roku. Wszystkie referaty są oparte o poważne kwerendy źródłowe, ale stanowią, oczywiście, *case studies* i są przyczynkami do głównego przedmiotu prac, które podjęliśmy.

Kierownik Projektu
Andrzej Paczkowski